

BERDAQTÍN “XOREZM” POEMASÍNDÁ MÁNILI SÓZ SHAQAPLARÍNÍN QOLLANÍLÍWÍ

Djoldasbaeva Shaxrizoda Abatbay qızı

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq tili) tálim baǵdarı studentı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15796621>

Annotaciya. Bul maqalada XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı klassik shayırı Berdaqnıń “Xorezm” poemasında mánili sóz shaqaplarınıń qollanılıwı haqqında sóz etiledi. Olardıń qollanılıw ózgeshelikleri talqılanadı.

Gilt sózi: mánili sóz shaqabı, atlıq, kelbetlik, ráwısh, feyil, sanlıq, almasıq.

THE USE OF INDEPENDENT WORDS IN BERDAQ'S WORK "KHOREZM"

Annotation. This article discusses the use of independent words in the poem "Khorezm" by Berdaq, a classic poet of Karakalpak literature of the 19th century. Their practical features are discussed.

Keywords: independent word group, noun, adjective, adverb, verb, number, pronoun.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ СЛОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ БЕРДАКА «ХОРЕЗМ»

Аннотация. В данной статье рассматривается использование самостоятельных слов в поэме Бердака, классика каракалпакской литературы XIX века, «Хорезм».

Рассматриваются их практические особенности.

Ключевые слова: независимая группа слов, существительное, прилагательное, наречие, глагол, число, местоимение.

Morfologiya sóz hám onıń ózgeriwı haqqında grammatikalıq ilim. Sóz shaqapları sózlerdiń leksika-grammatikalıq klassları. Sóz shaqapların klassifikaciyalaw talapları: semantikalıq, sóz jasaw, morfologiyalıq, sintaksislik. Qaraqalpaq tilindegi sóz shaqapları sisteması. Jeke mánili sózler. (Atawıshlar hám feyil). Kómekshi sózler. Modal sózler, Tanlaqlar, Eliklewishler sıyaqlı túrlerge bólinedi[1.11].

Hár qanday tildıń morfologiyası onıń tariyxıy rawajlanıw procesinde ózgeriske az ushıraytuǵın tarawı bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da bul tarawda XVIII-XIX ásirlerdegi qaraqalpaq shayırları tili menen házirgi qaraqalpaq tili arasında aytarlıqtay úlken ayırmashılıqları joq. Biraq soǵan qaramastan olardıń tilinde házirgi tilde qollanılmaytuǵın geypara grammatikalıq formalar, sóz jasawshı affiksler ushırasadı. Bunday formalardıń qollanılıw jıyılıǵı barlıq shayırlarda birdey emes [2.95].

ATLIQ

“Xorezm” poeması tilindegi atlıq sózler san, tartım, seplik, betlik kategoriyalarına iye.

Bul grammatikalıq kategoriyalardıń hár biriniń tiyisli affiksleri bolıp, olardıń túbir atlıqlarǵa jalǵawında belgili bir nızamlılıq kórinedi. Túbir yamasa tiykar atlıqtan keyin kóplik, tartım, seplik affiksleri jalǵanadı. Kóplik, tartım, seplik affiksleri atlıq sóz shaqabına tán grammatikalıq kategoriyalar bolıp, basqa sóz shaqaplarındǵı sózlerge jalǵanganda atlıqlasadı, substantivlesedi hám gáptiń qurılısında atlıq xızmetinde jumsaladı.

San kategoriyası

“Xorezm” poeması tilinde házirgi qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı barlıq sandı ańlatıwshı arnawlı morfologiyalıq kórsetkishi joq, birlik máni sózdiń negizgi túbirinen ańlatıladı. Ayırım atlıq sózler birlik sanda turıp, kóplik mánini ańlatıp keledi.

Al kóplik san óziniń arnawlı grammatikalıq formalarına iye. Kóplik mánini ańlatıwshı bul eki variantlı affiks sózdiń aqırǵı buwındaǵı dawıslı sestiń juwan, jıńshkeligine qaray jalǵanadı:

Báland taǵlar, suwsız chóllár,
Anda bardur uzaq yollar
Berdi káfirlerge jizyá,
Shundaǵ boldı aqıbatı [5.192]

Kóplik jalǵawlarınń -lar/-ler variantınan tısqarı “Xorezm” poemasında -lár variantı da jiyi qollanıǵan. Mısalı:

Bismilládur ishniń bashı,
Dárwishlárniń kózda yashı. [5.192]

Keltirilgen mısaldaǵı -lár qosımtası da aqırı jıńshke buwıǵa pitken sózlerden keyin jalǵangan. Házirgi qaraqalpaq tilinde -lár affiksi ushıraspaydı hám onıń ornına jıńshke buwınlı sózlerden keyin -ler variantı jumsaladı.

Seplik kategoriyası

“Xorezm” poeması tilinde turkiy hám házirgi qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı altı seplik qollanǵan: ataw, iyelik, barıs, tabıs, shıǵıs, orın sepligi. Eski túrkiy tilinde jumsalǵan qural hám sheriklik sepliginiń formaları ushıraspaydı. Seplik affiksiniń sózdiń qurılısındaǵı ornı turaqlılıq sıpatqa iye bolıp, kóplik hám tartım affikslerinen soń jalǵanadı. Seplik jalǵawlarınń jalǵanıwında házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinen biraz ógeshelikler kózge taslanadı.

Ataw sepligi. “Xorezm” poemasında ataw sepligi subyekttiń nol formasın bildirip, morfologiyalıq kórsetkishleri bolmawı menen sıpatlanadı. Ataw sepligindegi sóz sintaksislik xızmeti jaǵınan baslawısh, bayanlawısh, anıqlawısh, qaratpa sóz xızmetin atqaradı:

a) Gáptiń qurılısında tiykarınan baslawısh xızmetinde jumsaladı:

Nádirsha hám yurtı aldı,
Qonırat yıǵlab, **mańıt** kúldi. [5.194]

b) Anıqlawısh funkciyasında jumsaladı:

Andın soń Muhammed - Rahiym xan,
Gúl yúzlári mahi taban. [5.195]

v) Bayanlawısh xızmetinde keledi:

Berdi xudayım dáwlet-baxt,
Shahri Xiywadur – **paytaxt** [5.197]

g) Qaratpa sóz xızmetinde jumsaladı:

Arzım eshit, **beguw, xanlar,**
Shiyrin ziban, nuqtádanlar, [5.193]

Iyelik sepligi. Iyelik sepligi qaraqalpaq tilinde «mıń-nıń, tıń-tıń, dıń/-diń formaları arqalı bildiriledi.. Iyelik sepligindegi sóz zattıń belgili bir subyektki tiyisli ekenligin, pútinniń bólegin, orın hám waqıt mánisin anlatatuǵın sózlerge jalǵanıp oǵan tiyislilikke ańlatadı. Gáptin qurılısında tiykarınan anıqlawısh xızmetin atqaradı:

Bismilladur ishniń bashı,
Dárwishlerniń kózdá yashı [5.192]

Ayırım stillik maqsetlerge baylanıslı túsirilip qollanǵan yaǵnıy jasırın túrinde de ushırasadı:

Qudrát bilan yerúw asman,
Bácha **yulduzlar ziynáti** [5.197]

Bul jerde juldızların ziyneti túrinde qollanıwı kerek. Biraq iyelik sepligi jasırın formada kelgen hám bunı keyingi sózdegi tartım jalǵawları arqalı anıqlanadı.

Barıs sepligi. Qaraqalpaq tilinde barıs sepligi-qa/-ke, -ǵa-ǵe, -na-ne, -a,-e affiksleri menen jasalıp, gáptegi is-hárekettiń baǵdarlangan obyektin, onıń ornın, sońǵı punktın bildirip keledi:

Ǵayıb Xiywaǵa xan boldı,
Qorazbek hám sultan boldı. [5.193]

“Xorezm” poeması tilindegi barıs sepliginiń jalǵawları házirgi kúnde qollanılıp júrgen affikslerden biraz ózgeshelikke iye. Mısalı, ǵa qosımtasınıń jıńışke sınarı retinde -ǵa variant jumsalǵan:

Shul Xorezmǵa úch qısım,
Yetdi káfirniń zahmeti. [5.195]

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde tartım jalǵawlarınan keyin barıs sepliginiń -na/-ne, -a/-e qosımtaları jalǵanadı. Al “Xorezm” poemasında jıńışke -ná qosımtası jumsalǵan. Mısalı:

Haq ámiriná belin baǵlab,
Yúrák baǵrın otǵa daǵlab. [5.197]

Tabıs sepligi. Qaraqalpaq tilinde tabıs sepligi -dı/-di, -tı/-ti, -nı/-ni affiksleri arqalı bildiriledi, is-hárekettiń tikkeley obyektin anılatadı. Sintaksislik xızmeti jaǵınan tuwra tolıqlawısh bolıp keledi.

a) Tabıs sepliginiń -nı/-ni affiksi menen jasalǵan túri túbir sózdin aqırı qanday seske tamamlanǵanına qaramastan házirgi tilimizdegige salıstırǵanda ónimli jumsalǵanın kóriwge boladı:

Shamı sáhár etsem fáryad,
Bir xudanı áylásám yad.
Iskándár, maǵluwbı Darab,
Sultan Mahmuwd yurt sorab. [5.198]

b) Tabıs sepliginiń -in/-in, -n affiksi tartımınń úshinshi betinen keyin jalǵanadı:

Haq ámiriná belin baǵlab,
Yúrák baǵrın otǵa daǵlab [5.199]

Shıǵıs sepligi. “Xorezm” poeması tilinde shıǵıs sepliginiń házirgi tilimizde jumsalatuǵın dan/-den, -tan/-ten, -nan/-nen affikslerinen parıqlı túrde dın/-din qosımtaları qollanılǵan. Mısalı:

Xahı áshkar, xahı pinhan,
Yoqđın bar áyledi subhan.
Seyid ata Seyid Máráy,
Ótkán ishđin xabar báraý.
Patshahlardın istáb kárám,
Bir xudadın bolǵay dárám. [5.196].

Mısallarda dıqqat etilgen yoqđın, ishđin, patshahlardın, xudadın sózlerine shıǵıs sepliginiń -dın/-din affiksleri jalǵangan. Házirgi qaraqalpaq tilinde bul affiksler jumsalmaydı.

Orın sepligi. “Xorezm» poeması tilinde orın sepliginiń -da/-de, -ta/-te affiksleri qollanılıp, mánisi boyınsha is-hárekettiń keńisliktegi waqtın, ornın, mákanın bildirip, gáptin qurılısında pısıqlawısh hám tolıqlawısh xızmetin atqaradı.

a) Dawıslı hám únli dawıssız seslerge tamamlanǵan sózlerge -da/-de sınarları menen qosa jıńışke buwınlı sózlerden keyin -dá qosımtasınıń jumsalıwı jiýi ushırasadıkeledi:

Sawal asan bolǵay górdá,

Ruwzı qıyamát máhshárdá [5.197]

Mańgıtta óldi Dáwlátgeráy,

Er pirlárniń káramatı.

b) Waqıtlıq mánidegi atlıqlar orın sepliginde belgili bir waqıttı ańlatıp keledi.

Yashlıqda kiymishám kalfak,

Igri erdim tilim yalfak [5.200]

Keltirilgem mısalda yashlıq sózine orın sepliginiń -da affiksi jalǵanǵan hám qashan? degen sorawǵa juwap berip, waqıt mánisin ańlatıp tur.

KELBETLIK

Poemada jumsalǵan kelbetlik sózler túrkiy tillerindegi hám qaraqalpaq jazba esteliklerindeki sıyaqlı mánileri, grammatikalıq ózgesheliklerine de qaray zattıń túr-túsin, sapasın bildirip kelgen. Sapalıq kelbetlikler dástannıń házirgi qaraqalpaq tilindegi kibi zattıń túrin, kólemin, reńin, dámin, mólsherin hám sapasın ańlatıp, túbir kelbetlikleri túrinde ushrasadı, affikslerdiń jalǵanıwı arqalı jasalmaydı.

Arzım eshit begúw xanlar,

Shiyrin ziban nuqtadanlar,

Abadan yurt wáyran boldı,

Ketdi qońıratnıń dáwleti. [5.193]

Genje qozum Tóremıradjan,

Hasıl áwladnıń fárzandı.

Keltirilgen misallardaǵı shiyrin, abadan, genje, hasıl sózleri házirgi qaraqalpaq tilindegi sapalıq kelbetlikler menen birdey. Shayır shıǵarmasında sapalıq kelbetliklerdiń fonetikalıq ózgeshelikke iye túrleri de ushrasadı. Mısalı:

Hákim yaman bolsa ózi,

Ruwsıyadur anıń yúzi,

Áreb at min, temir ton kibi,

Márd bolsań tuǵrı yawǵa tiy,

Báland taǵlar, suwsız chóllár,

Anda bardur uzaq yollar

Xahı áshkar, xahı pinhan,

Yoqđın bar áyledi subhan [5.195]

Bul qatarlardaǵı dıqqat etilgen sózlerdiń qollanıwı biraz ózgeshe, yaǵnıy yaman (jaman), márd (mart), báland (bálent), pinhan (pinhamı) túrinde jumsaladı.

Zaman aylandı aylandı,

Nadan bilmes nechá aylandı,

Araǵa dushman sóz saldı,

Dostdan dostnıń kónli qaldı. [5.198]

Qatnaslıq kelbetlikler atawısh hám feyil sózlerge kelbetlik jasawshı affikslerdiń jalǵanıwı arqalı jasalıp, zattıń túr-túsin, shamasın, kólemin, kelbetin hám t.b zatlarǵa qatnasın bildiredi:

Adalatı, qutlug zaman,

Súlayman kibi sháwkáti,

Báland taǵlar, suwsız chóllár,

Anda bardur uzaq yollar.

Chingiz qılıb yurtı xarab,

Bádbaxtı aláyhil lanáti. [5.197]

“Xorezm” poeması tilinde ushirasatugin bádboxt qatnaslıq kelbetligi házirgi qaraqalpaq tilinde jumsalmaydı.

SANLIQ

«Xorezm» poeması tilinde jumsalğan sanlıq sózler házirgi qaraqalpaq tili hám dialektlerindegi sıyaqlı mánilik jaqtan sanaq san, qatarlıq san, jıynaqlaw san, shamalıq san, toplaw hám bólshek san turinde ushırasadı.

Dara túrdegi sanaq sanlardan tómendegidey túrleri qollanılğan:

Shul Xorezmǵa **uch** qısım,
Etdi káfirniń zaxmáti.
Áwez inaq uǵlı bar,
Bir-biriydin támiyzkar.
Yeti ıqlım sahıb qıran,
Rustámi dástan heybáti
Altı san uǵlı alashı, [5.198]

Qospa túrdegi sanaq sanlar sanlardan tómendegidey sanlıqlar ushırasadı:

Wah dáriyǵa **yúz mın** árman,

Yigirma beshniń jámáati

Yetmish úchdá sıǵır yılı

Bul bir aytqan hikayatı [5.197]

Sanlıqlar atlıqtıń tartım jalǵawın qabıl etip te jumsalğan. Mısalı:

Bir-biriydin támiyzkar

Yettisi ham yurtqa darkár. [5.198]

ALMASIQ

Almasıqlar mánili sóz shaqabı retinde erte dáwirlerden baslap adamlar arasındǵı qarım-qatnasta, jazba estelikler tilinde qollanılıp kiyatır. Olardıń semantikalıq ózgesheliklerine qaray toparlarǵa bóliniwi, mánilik ózgeshelikleri tyurkologlar tárepinen izertlendi. Biz ilimiy miynetlerge názer sala otırıp, házirgi turkiy tillerdegi almasıqlardıń mánilik toparlarınıń bir-birine jaqınlıǵın kóremiz. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi almasıqlar mánisi hám grammatikalıq belgileri boyınsha 8 toparǵa bólinedi: 1) betlew almasıqları; 2) siltew almasıqları; 3) soraw-qatnas almasıqları; 4) ózlik almasıǵı; 5) jámlew almasıqları; 6) belgilew almasıqları; 7) belgisizlik almasıqları; 8) bolımsızlıq, almasıqları¹.

“Xorezm” poeması tilinde jumsalğan almasıq sózler turkiy tilleri ham qaraqalpaq jazba esteliklerindegi kibi san ham seplik kategoriyalarına iye. “Xorezm” poemasında almasıqtıń tómendegi mánilik túrleri jumsalğan: **Betlew almasıǵı**. Betlew almasıqlari belgili bir betti ańlatıp birlik hám kóplik sanda qollanǵan. “Xorezm” poemasında betlew almasıǵınıń ekinshi bet birlik san mánisinde jumsalğan:

Sıǵındım HáZRáti Pahlawan,
Shiyrin janım **sańa** qurban
Kettılár shaxı jám-jámi,
Alurlar seni kán-kámi,
Gáwhargá urar mıs zání.
Urar **sańa** kayfiyati [5.195]

¹ Убайдуллаев Б. Қарақалпақ классик шайырлары шығармаларының тили. Нөкис. Билим. -Б.5.

Bul qatarlarda keltirilgen sen almasıǵı ekinshi bet, birlik sanda tur. Baris sepliginde seplengende házirgi kúndegiden ózgesherik saña túrinde seplengen. Betlew almasıqlarınan úshinshi betti bildiriwshi ol almasıǵı baris sepligin qabıl etip kelgen:

Tofraqdın yaratdı insan,

Aña berdi jism ilá jan. [5.192]

Bunda aña almasıǵı III bet, birlik sanda, baris sepliginiń jalǵawın qabıl etip kelgen.

Almasıqlardıń bunday sepleniwi házirgi qaraqalpaq tilinde ushıraspaydı.

Siltew almasıǵı. “Xorezm” poemasında siltew almasıqları bir neshe adam, qubılıslardıń ishinen birewin ayırıp siltep kórsetiwi ushın jumsalǵan. Siltew almasıqları atlıq sózlerdiń aldında dizbeklesip kelip sanlıq, kelbetlik, rawish sózlerdi almasıtıp qollanılǵan: Bul, bu almasıǵı sóylew waqtında bar zat ham qubılıstı ańlatadı:

Ol sıratdın óter yerdá,

Bolgan rasuwl shafaatı

Shúkir etińlár etmáń árman,

Bul hám xudanıń qudrátı (195-bet)

Ózlik almasıǵı. Ózlik almasıǵınıń tiykarǵı kórsetkishi “óz” sózi bolıp mánisi hám xızmeti jaǵınan qaraqalpaq jazba estelikleri, házirgi qaraqalpaq tili hám dialektlerine sáykes keledi. “Óz” almasıǵı atributivlik funkciyada qollanǵanda, atlıq tárepinen bildirilgen zattıń belgili bir betke tiyisli ekenligin ańlatıp tartımlanǵan atlıq sózlerdi anıqlap keledi, “óz” almasıǵı bul jaǵdayda affikssiz qollanadı.

Hárkim yaman bolsa ózi,

Rusiyadur anıń yúzi [5.197]

Bul mısalda óz almasıǵı tartım jalǵawın qabıl etip kelgen.

Soraw almasıǵı. Adam, zat, belgi, orn, waqıt haqqında sorawlı máni bildiretuǵın almasıqlarǵa soraw almasıǵı delinedi. Soraw almasıqların kim, ne, qanday, qaysı, qayda, qashan, qansha, qalay, neshe, neshinshi t.b. sıyaqlı sózler bildiredi. Soraw almasıqları atlıq, kelbetlik, sanlıq, rawishlerdiń ornına qollanıladı. Soraw almasıqların kim, ne, qanday, qansha, qaysı, qalay sıyaqlı túrleri ózleriniń sorawlıq mánisinen uzaqlasıp, gápte grammatikalıq qatnas almasıqlarınıń mánisin bildirip te keledi. Bul jaǵdayda soraw almasıqları, kóbinese qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi óz ara baylanıstradı.

Xan xázátniń **nechá** uǵlı,

Islam uchun beli baǵlı [5.197]

Nechá wáziyr, nechá máhrám,

Belgilew almasıǵı. Belgilew almasıǵı “hár” sózi arqalı ańlatıladı, bul sóz etimologiyalıq jaqtan iran tillerinen awısqań sóz bolıp tabıladı. Hár sóziniń kim, qanday, qaysı, qashan t.b. soraw almasıqları hám bir sóziniń aldınan qosılıp jazılıw arqalı jasaladı.

Hárkim yaman bolsa ózi,

Rusiyadur anıń yúzi. [5.198]

Belgisizlik almasıǵı. Belgisizlik almasıǵı sóylewshi menen tınlawshıǵa ele belgisiz zat hám qubılıslardıń belgisin bildirip keledi. Belgisizlik almasıqları tómendegishe jasaladı:

1. Álle sóziniń soraw almasıqlarına qosılıp keliwinen jasaladı: állekim,

állene, állenebir, álleqashan, álleqayda t.b.

2. Gey sóziniń belgisizlik mánidegi bir, birew, para sózleri menen qosılıswınan jasaladı: geybir, geybirew, geypara.

3. Bazı sózi bir, birew sózleri menen qosılıwınan: bazıbir, bazıbirew.

4. Bir sózi neshe, qansha, neme, dene, para sózleri menen qosılıswı arqalı jasaladı: birqansha, birneshe, birneme, birdene, birpara. Berdaqın «Xorezm» poeması tilinde korsetilgen usıllardan tisqarı kimsa, kim sıyaqlı almasıqlar arqalı belgisizlik mánı ańlatılğan. Mısalı:

Kimsá kafır, kim musulman.

Bári adamnıń fârzándi. [5.196]

Belgisizlik almasıqlarınıń bunday túrleri tiykarınan XIX ásir qaraqalpaq klassik shayırları dóretpelerinde poeziyasında jiýi ushırasadı.

FEYIL

“Xorezm” poeması tilinde feyillerdiń jumsalıwı házirgi ádebiy tilimizge derlik jaqın.

Lekin ayırım orınlarda sózlerdiń jumsalıwında fonetikalıq hám morfologiyalıq ózgeshelikler ushırasadı.

Bet-san kategoriyası. Feyiller bet-san kategoriyalarınıń affiksleri menen ózgerip is-háreketiń bir betke subyektke qatnaslı ekenligin bildiredi. Feyillerdiń bet-san affiksleri menen ózgeriwi úsh betke qatnaslı boladı. Hár bir bettiń ózine tán morfologiyalıq betlik forması boladı.

Sóylewshi - (I bet forması), tıńlawshi-(II bet forması) sóylewshi hám tıńlawshıdan basqa bet (III bet forması) formalarında keledi. Feyildiń I-II bet formaları, tiykarınan adamlarğa qatnaslı aytiladı da, III bet forması adam hám adamnan basqa predmetlerge de qatnaslı aytila beredi.

Berdagın “Xorezm” poemasında I bettiń jalğawın qabıl etip kelgen tómendegidey feyil sóz ushırasadı.

Sıgındım Háwráti Páhlawan,

Shiyin janım sańa qurban. [5.193]

Keltirilgen mısalda sıgındım sózi 1 bet, birlik sanda, ótken máhál formasında jumsalğan.

Kechtilár shahı jám-jamiy,

Ismail abı zám-zámiy

Kettilár shahı jám-jámi,

Alurlar seni kán-kámi [5.198]

Keltirilgen mısalda dıqqat etilgen feyil sózler de III betti bildirip, kóplik formada kelgen.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde feyildiń III bet formasın ańlatıwda derlik kóplik jalğawları jalğanbaydı. Feyilden soń kóplik jalğawların qosıw kóbinese, qońsılas ózbek tilinde jiýi ushırasadı.

Dáreje kategoriyası. Feyil dárejeleri háreket penen subyekt hám obyekt arasındağı mánilik qatnaslarına morfologiyalıq belgisine qaray: tıp dáreje, ózlik dáreje, sheriklik dáreje, ózgelik dáreje hám belgisiz dáreje sıyaqlı bes túрге bólinedi. Berdagın “Xorezm” poeması tilinde tıp dáreje, ózlik hám belgisizlik dáreje formaları ushırasadı.

Tıp dáreje. Bul dárejeniń arnawlı affiksi joq. Onıń mánisi, tiykarınan feyildiń túbir hám dórendi túbir formaları arqalı ańlatıladı, onıń is-háreketi tek subyektke qatnaslı boladı.

Padshah boldı Rahimqulı,

Iskándár kibi sháwkáti [5.197]

Ózlik dáreje. Feyili subyektin is-háreketiniń ózine qaratılğanın bildiredi, yaǵnıy is-háreket subyektin ózi tárepinen iske asadı. Bunda ózlik dáreje -ın/-in/-n affiksleri arqalı jasaladı. Mısalı:

Kórúndi hár túrli nishan,

Hér yúzdá bir álamatı. (196-bet)

Geyde ózlik dáreje feyilleri -ı1/-i1, -1 affiksleriniń jalğanıwı arqalı da bildiriledi. Mısalı:

Ámiyr basıldı, yığıldı
 Búzrúklárniń sharafatı.
 Kúrdú Kúrjistan qozǵaldı,
 Iyran, Tiyrán, Ástrabatı [5.199]

Ózgelik dáreje. Is-hárekettiń grammatikalıq subyekt arqalı emes, basqa bir logikalıq subyekt arqalı islengenligin bildiredi.

Bárbay **keltúr** asıy qullar,

Belgisiz dáreje. Feyilleri grammatikalıq subyekt tárepinen emes, al logikalıq subyekt tárepinen islengen is-háreketti bildiredi. Bul dáreje tiykarınan morfologiyalıq usıl menen -ıl//il affiksleri arqalı jasaladı. Sonday-aq belgisiz dáreje feyilleri ózlik dárejenin -in//in/-n affiksleri arqalı da jasaladı. Mısalı:

Shahri Buxar ham chekildi,
 Sawash boldı, qan **tókúldi**
 Wa dáriyǵa yúz mın árman,
 Tabılmadı dártká dárman [5.198]

Berdaqtnıń “Xorezm” poemasında -ıl/-il affiksleriniń jıńishke erinlik úl variantı da ushırasadı. mánilik qatnasların bildiredi.

Meyil kategoriyası. Feyildin meyl kategoriyası sóylewshiniń haqıyqatlıqqa bolǵan qatnası is-háreket arqalı bildirilip, sol is-háreket buyırıq, tilek, shárt hám anıq xabarlaw mánilerinde keledi.

Buyırıq meyl sóylewshi tárepinen basqa birewge qaratılǵan buyırıw, hámir etiw, shaqırıq t.b mánilerdegi is-háreketti ańlatadı. Buyırıq meyl formaları, tiykarınan, III hám II bet arqalı bildiriledi:

Bolsa iymanı yoldashı,
 Tańla yawmúl qiyamátı
 Tuǵrı, tuǵrı, tuǵrı sózlá,
 Diyn islamnıń yolın gózlá
 Rızqınnı haqdın izlá
 Etmá káfirniń xizmátı [5.193]

Keltirilgen mısallardaǵı dıqqat etilgen tańla, sózlá, gózlá, izlá feyilleri II bet birlik sanga qarata ayılǵan buyırıq mánisin ańlatadı. Jáne de buyırıq meyl II bet kóplik formada keliw arqalı da bildiriledi. Mısalı:

Aytınız ástagfirulla,
 Diyni Muhammád úmmátı
 Haqǵa yıǵlanız zar-zar,
 Tilákińni bergáy jabbar
 Shúkir etińlár etmán árman,
 Bul hám qudanıń qúdrátı [5.192]

Bunda dáslepki eki feyilge -ınız/-ińiz affiksleriniń jalǵanıwı arqalı II betke qaratılǵan buyırıq mánisi ańlatılǵan bolsa, sońǵı mısalda -iń affiksine kóplikti bildiriwshi -lar qosımtası jalǵanǵan.

Tilek meyl is-hárekettin isleniwine sóylewshiniń niyetin, ármanın, ótinish, soranıw sıyaqlı qatnasların bildiredi. Tilek meyl mánisindegi feyiller ele islenbegen, biraq isleniwi tiyis is-hárektlerdi ańlatadı. Qaraqalpaq tilinde tilek meyl sintetikalıq hám analitikalıq usıllar arqalı bildiriledi.

Sintetikalıq formadaǵı tilek meyildiń morfologiyalıq kórsetkishi: ayın//-eyin, -ǵay//-ǵey, -qay//-key affiksleri esaplanadı. Berdaqtın “Xorezm” poemasında tilek meyildiń tómendegidey formaları ushırasadı:

a) Tilek meyildin-ǵay/-ǵey affiksi arqalı tilek mánisi ańlatılǵan. Mısalı:

Sawal asan bolǵay górdá,

Ruwzı qıyamát máhshárda.

Haqqa yıǵlańız zar-zar,

Tilákińni bergáy jabbar [5.192]

Ekinshi mısalda -gey jinishke buwın ushin jumsalıwshı affiks ornına -ǵay forması qollanılǵan.

b) Tilek beyildiń I bet birlik sanda qollanılıwshı ayın/-eyin affiskiniń qısqargan forması qollanılǵan. Mısalı:

Seyid ata Seyid Márey,

Ótkán ishdin xabar báráy

Bunda barayın feyil sózi báray túrinde jumsalǵan hám tilek mánisin ańlatıp kelgen.

Házirgi qaraqalpaq tilinde bul affikstin qısqarıp qollanılıw jaǵdayları ushıraspaydı.

Sonday-aq, tilek meyili buyırıq meyildiń 3-bet -sın/-sin forması arqalı da bildiriledi.

Mısalı:

Seyd-Hásán, Abdulla tórám,

Yaǵsun xudanıń ráhmáti.

Keltirilgen mısalda házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılmaytuǵın III bettiń qosımtası jumsalǵan.

Shárt meyil is-hárekettin isleniw yamasa islenbew shartin bildiredi. Shart meyil qatnasqan gápte eki is-háreket boladı. Mısalı:

Áwel ki aytsam bismilla, Bismilla islam quwatı.

Desám padshahlardıń jámin, Lárzem urar ruyı zámiyn.

Bul mısallarda shárt meyildiń -sa-sá affiksleri jumsalǵan hám onnan son I bet birlik sandı bidiriwshı -m forması jalǵanǵan.

Feyildin funktsional formalarınan geyparaları meyil, máhál hám bet-san kategoriyalarına iye bolmaydı. Olar sol dórendi formasında sóz ózgertiwshı affiksiz qollanılıp, betlik emes feyil sistemasın dúzedi. Betlik emes feyil sistemasına atawısh feyil, kelbetlik feyil hám hal feyil formaları kiredi.

Kelbetlik feyil. Zattıń belgisin is-háreket arqalı bildiretuǵın feyillerge kelbetlik feyil delinedi. Kelbetlik feyil eki sóz shaqabı feyil hám kelbetliktiń mánisin bildiriwshı feyildiń ayırıqsha bir túri. Ol dórendi túrinde betlik mánige iye emes. Sonlıqtan, betlik emes feyillerdiń toparına kiredi.

Kelbetlik feyil is-háreket mánisinde kelgende, dáreje, máhál, bet-san, bolımlı-bolımsızlıq qosımtaları menen ózgeredi. Basqa feyiller sıyaqlı, sepik qosımtalı hám tirkewishli atawıshlardı basqaradı. Berdaqtın “Xorezm” poemasında kelbetlik feyildiń tómendegidey túrleri ushırasadı.

Mısalı;

Ol sıratdın ótár yerdá,

Bolgan rasuwl shafaatı

Yawlı kúni qılur bárdash,

Qılıch urgan zarbiyatı.

Atalıq biy ótkánları,

Muhammed Ráhiymdin bári. [5.198]

Keltirilgen mısallarda kelbetlik feyildin er qosimtası ornına ár forması (ótár), juwan ar qosimtası ornına erinlik ur forması (qılur) hám gan, kán sıyaqlı qosımtaları jaǵanǵan. Sońǵı mısaldaǵı ótkánları sózinde kelbetlik feyildiń -kán qosimtasınan soń kóplik qosimtası jalǵanıp, kelbetlik feyil substanstivlesip atlıq sóz shaqabına ótken.

Hal feyil. Hal feyil feyil hám ráwishtiń belgilerine iye boladı. Feyillik belgige iye bolıp kelgende, is-háreketti bildiredi. Basqa feyiller sıyaqlı bolımlı, bolımsız túrde, awıspalı hám awıspasız feyil mánilerinde qollanıladı.

Ráwishlik belgige iye bolıp kelgende, tiykarǵı is-háreketke (bayanlawıshqa) qatnaslı bolıp keledi. Ráwishler sıyaqlı is-háreketti pısıqlawıshlıq mánide sıpatlaydı. Hal feyiller qospa feyillerdiń quramında tiykarǵı feyil wazıypasın atqaradı. Hal feyildiń -ıp/-ip/-p formaları tilimizde jiyi qollanıladı. “Xorezm” poemasında bolsa -ıb/-ib túrindegi hal feyildiń eski formaları qollanılgan.

Iskándár, maǵluwbı Darab,
Sultan Mahmuwd yurtı sorab
Chingiz qılıb yurtı xarab
Xorezm uchun xan yıǵlab,
Xanayı Kaba niyáti [5.198]

Joqarıdaǵı mısallarda kórip ótkenimizdey, dástannıń tilinde de házirgi ádebiy tilimizdegi sıyaqlı feyildiń meyilleri, funktsional formaları, dárejeleri házirgi ádebiy tilimizge jaqın qollanılgan hám ayırım orınlarda seslik hám morfologiyalıq ógerislerge ushraǵan.

RÁWISH

“Xorezm” poemasında jumsalǵan ráwish sózler túrkiy hám qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı is-hárekettiń hám belginiń belgisin bildirip keledi. Ráwishler feyil menen dizbeklesip kelgende is-hárekettin waqtın, sının, ornın, kelbetlik penen dizbeklesip kelgende belginiń belgisin, ráwish penen dizbeklesip kelgende is-hárekettin anıq, naqma-naq belgisin, atlıq penen dizbeklesip kelgende zattiń muǵdarlıq dárejesin bildiredi[3.24].

“Xorezm” poeması tilinde ráwishtiń waqıtlıq máni bildiriwshi túri jumsalǵan:

Áwwel ki aytsam bismilla,
Bimsilla islam quwatı. [5.192]

Keltirilgen mısaldaǵı áwwel sózi házirgi qaraqalpaq tilinde áweli túrinde qollanıladı.

Juwmaqlap aytqanda, “Xorezm” poemasında sóz shaqabınıń barlıq túri qollanǵanının guwası boldıq. Kólemi jaǵınan kishi poema bolsa da, mánili sóz shaqabınıń de qollanǵanının kóriwimizge boladı. Berdaqtıń “Xorezm” poemasında qollanılgan sóz shaqapları házirgi ádebiy tilimizden onsha pariq qılmaıdı. Biraq ta, arab-parsı tilindegi sózlerdi qosıw arqalı házirgi kúnde qollanılmaytuǵın sózlerdi de ushratıwımız múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Seytnazarova I. Ha’zirgi qaraqalpaq tili. So’z jasalıw ha’m morfologiya No’kis. 2013. - B.11.
2. Насыров Д.С. Доспанов О. Бекбергенов А. Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты шығармаларының тили. Нөкис. Билим. 1995. -Б.95.
3. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Hazirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya -Nókis, 2010.-B 24.

4. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарихының очеркleri. Нөкис. Қарақалпақстан. 1974. -Б.300.
5. Berdaq. (Baspаға tayarлаған: M. Nızanov) Nókis. Bilim.2022 -B-192-200.
6. Абдиназимов Ш. Сөзлерим меруертдур айтылған ҳәр бир. Нөкис. 1997.
7. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. Ташкент. Фан. 2006.